

ЖУПА НИКШИЋКА У ИСТОРИЈИ И ПЈЕСМИ

Подстакнути студијом професора Љубомира Зуковића *Из села са сијела*, која на оригиналан начин осликава народне игре и пјесме из дурмиторског краја, одлучили смо да на сличан начин прикажемо како се пјевало у херцеговачком дијелу Црне Горе (Грахово, Бањани, Пива, Дробњак и Никшићка Жупа, одакле потиче потписник овог текста). Професор Зуковић је рођен и стасавао подно Дурмитора, на богатству народне поезије, десетерачке и осмерачке, гдје су чојство и рјечитост највеће благо. Овај локалитет, гдје се небо и земља додирују, везан је за епску поезију, јер се у њему заједно размахују језик и осјећања.

Потписник овог текста, професоров докторанд, као студент Педагошке академије у Никшићу, гдје је краће вријеме радио и Зуковић као професор за Савремену књижевност и Теорију књижевности, повремено је прикупљао незабиљежене народне пјесме и приче у никшићком крају. Циљ је био да се прикупи што више народних умотворина из уста (не)писмених старих људи и жена, с тим да се не прави било какав избор, него да се забиљежи свака пјесма и прича, не водећи рачуна каква је и одакле је. Ми смо у никшићком крају, конкретније у Никшићкој Жупи, забиљежили вриједне народне приче и пјесме (сватовске, свадбарске, љубавне и љубавно-последничке). Тужбалице и мушки лелеци су се одржали и дан-данас, док су женски лелеци врло ријетки и могу се само чути тамо гдје није било мушке челади.

Циљ нам је да широј јавности прикажемо крај гдје смо забиљежили и научили наизуст преко хиљаду народних лирских пјесамa и на крају предочимо једну, која ће, надамо се, открити много тога што јуче нијесмо знали. Кренимо редом.

*Природа се сваколика пита
сунчанијем чистијем млијеком;
у пламен се и оно претвара,
данас жеже што јучер њивљаше.*

Положај и име

Петнаестак километара источно од никшићког града налази се Никшићка Жупа (у даљем тексту Жупа), област старе Херцеговине која се при-

* ljubomilutinovic@yahoo.com

појила Црној Гори годину дана послје битке на Граховцу 1858. Посред котлине протиче ријека Грачаница. Жупа је добила име по граду Никшићу, чије име Андерва датира из доба Римљана, из трећег вијека нове ере. Варварска племена су порушила град, али га је доцније обновио готски војсковођа Анагаст, по коме се извјесно вријеме звао Анагастум. Име Оногошт, претпоставља се, добио је по варварском племену Готима. У XII вијеку у *Барском родослову*, односно *Љетопису попа Дукљанина*, помиње се град Оногошт. Доцније је град добио име Никшић, које се задржало кроз средњи вијек и траје до данашњих дана. У дугогодишњој својој историји град је страдао у више наврата од честих војних напада и повремених елементарних непогода. Турци су ове просторе заузели крајем XVII вијека, мада су 1465. године први пут заузели Никшић. На рушевинама опустошеног Никшића сазидали су свој град, чија је изградња била окончана почетком XVIII вијека (1702). Поводом ове обнове Турци су приредили славље на које су позвани виђенији људи из околних племена. На овој свечаности Жупу је представљао кнез Лакетић. Од 1465. до 1878, када је ушао у састав Црне Горе, Никшићем су управљали бегови, претежно из породице Мушовића, поријеклом Махмутбеговићи из Пећи, од Јована, потурченог брата Милоша Обренбеговића. Ахмет, потурчени брат Херцега Стјепана, први пут је довео Турке у град Никшић. Дакле, Никшић је добио име по племену Никшићи, најбројнијем и најјачем у то вријеме.

Знаменити пјесници и истраживачи писали су о племену Никшићи: Симо Милутиновић Сарајлија (Чубро Чојковић), Вук Стефановић Караџић, Деметар Тирол, архимандрит Нићифор Дучић, Атанасије Пејатовић и Андрија Лубурић, а у посљедње вријеме Шћепановићи, Жарко и Предраг.

У књизи *Казивање старих Требјешана* Деметра Тирола пише да је родоначелник Никша био од лозе Немањића, и да му је ујак „краљ Стеван Вукановић, код кога је боравио у време градње манастира Мораче 1252. и 1253. године као дечак“ (Кљајевић, 2007: 7). У *Народном предању о Никшићима* Нићифора Дучића, штампаном у календару *Нови Требевци* (Сарајево 1892), записано је да је Никша био из Кртола у Боки которској и да му се отац звао Илијан (Владимир), за којим је била сестра краља Шћепана (Стефана, сина Вуканова).

Етнолог Радоје Ускоковић у својој студији *Исељени Никшићи*, штампаној у *Зборнику радова Јована Цвијића* (1924), биљежи све легенде о постању овога племена, наводећи „да је Никша син Вуканове кћерке, која се удала у Кртоле за војводу Илију (Илијана) са славом св. Луке и цркве посвећене њему у Гошићу и Котору“ (исто).

Познати сакупљач народног предања Андрија Лубурић у *Божичном гласнику* (1935) под насловом *Племя Никшићи* концизно је приказао њихово поријекло, нагласивши да га је „отуда протерао Балша Зећанин, а он ускочио код бана Угрена у Оногошт, па како се осилио, прво уби неког бана Радана (Радена) у Рваћеву, селу крај Оногошта, и освоји његове области“ (исто: 8).

Племена Никшићи и први досељеници

У Жупи и Ровцима најмнољуднији су потомци војводе Никше, родоначелника племена Никшићи, сина грбљанског бана Владимира (Илијана), који се доселио из села Кртоли у Боки которској почетком XIV вијека. Због непокорности Владимира су убили Немањићи, а Никша је морао ступити у њихову службу. Врло брзо се настанио у селу Заграду, одакле је управљао Жупом и надгледао изградњу манастира. Отуда је Жупа завичај племена Никшићи, из којег су последице Никшини потомци настанили дио територије око Никшића (Драговољићи, Рубежа [Рваћево], Озрнићи, Страшевина, Кличево) и доцније племе Ровца на источној страни Жупе.

Жупа је у прошлости пролазила кроз бројне окршаје с Турцима, да би њени становници одржали вјерску и националну припадност. Та дуга и крвава путања освједочена је многим збивањима и људима који су у појединим временским интервалима стајали на челу свога племена. Први Турци су дошли у Никшић 1465. године из Рисна и Херцег Новог. Претпоставља се да их је довео Рецеп-паша Шеић. Неке од тих породица су се разгранале у мања братства, а њихова имена и дан-данас се памте у Никшићу. Набројићемо неке од најпознатијих: Даневићи, Дурановићи, Париповићи, Барјовићи, Хајровићи и други. Први бег у Никшићу био је Сали-бег, који је управљао градом 1714. године. Рисанске и новске муслимане (грађани који су водили поријекло од потурчених хришћана) народ је звао Херцеговцима, а простор гдје су биле њихове куће – Херцеговачка махала. Поред херцеговачких муслимана и Мушовића, најбројније становништво Никшића чинила су четири „фиса“ (род, кољено, сој; код Арбанаса се не броји становништво на племена, него на барјаке и на фисове), и то: Груде, Кучи, Пипери и Веризовићи (Феризовићи). Неки од ових фисова долазили су као потурчењаци, а други, посебно Пипери и Кучи, бјежали су у Никшић као хришћани и потом примали ислам.

Први досељеници били су Груде од племена Груда у Албанији. Од њих су Брунчевићи, Мехмедникићи и Мараши. Из ових братстава било је храбрих јунака, а народна пјесма их је помињала као „љуте Арнауте“.

Знатан дио турског становништва у Никшићу чинили су потучерњаци из племена Куча. Били су по броју најјачи фис у граду и дијелили се у више братстава: Мекићи, Љуце, Цидићи, Сукићи, Кајовићи, Мустафагићи, Ибричевићи и други.

Досељеници који воде поријекло од Вериза (живио је у Жупи) толико су се намножили да је из њихових кућа излазило преко двјеста ратника (пушака) за борбу. Од Вериза су Веризовићи (Феризовићи). Они су се дијелили на братства: Алићи, Атлићи, Роговићи, Гашевићи, Барловићи, Мујковићи, Цанковићи, Каримановићи, Маруни и Грашовићи. По предању, Веризовићи воде поријекло од Поповића из села Заграда у Жупи. Причало се да су једно голобрадо момче из рође Поповића ухватили Турци да сијече лист. Потом су га заробили и одвели у Босну. Било му је име Тодор. Тодо-

ра Турци потурче и дају му име Вериз. Након неколико година, по наговору своје жене, из Босне дође у Жупу. Да би убиједио своје да је био Тодор, покаже им гдје је сјекао лист и забо браву кад су га Турци ухватили. Кад су нашли браву на мјесту гдје је оставио, увјерили су се да је то заиста био он. Зато Жупљани приме Вериза као свог и населе га у Миољем Пољу. Феризовићи су бранили Жупу од напада других племена. Ваља истаћи да су они побјегли из Жупе кад су их Жупљани заједно са Бјелопавлићима протјерали у Никшић.

Борбе и отпори

*Нико жалит не смије никога,
а камоли да му шта поможе.*

Попут Морачана и Ровчана, Жупљани су устали на оружану борбу против Турака 1803. године, не сачекавши устанак у Србији. О овој побуни свједоче стихови у жупском колу:

„И народ се српски диже
По свој Жупи Грачаници,
Да из града ко изљеже
Не даваше па ни птици.
И устаде народ живи
Да се коље на све стране,
Не жаљаше свог имања
Нити главу, нити ране [...]“

Оптужен од Руса за сарадњу са Французима, Петар I Петровић није се дигао на устанак, иако је на њега благонаклоно гледао. Поводом овог догађаја огласио се књаз Никола у жупском колу:

„Књига једна танка стиже
У манастир светог Луке,
Написана од владике
Светог Петра свете руке.
Жупљанима упућена
Прво књига изговара:
'Поздрав пуку и благослов
Црногорског Господара!
За тим књигом Светитељ их
На устанак свијех зове,
Понајприје главаре им –
Оне старе витезове:
'Ти Илија, и кнез Дако,
И ти, оче Аксентија,
Да је зулум додијао,
Ви видите као и ја'.“

Жупски устанак проширио се и на друга херцеговачка племена. Никшићки Турци не успијевају да угуше устанак него информишу Порту. Стога је султан почетком 1804. године послао у Никшић капици пашу Али-Ризу да открије узроке побуне. Али-Риза је предузео оштре мјере против неких Никшићана који су били строги према раји. Након ових корака Али-Риза је затражио помоћ од херцеговачког митрополита Јеремије да својим ауторитетом утиче на Жупљане да се примире. Међутим, они не прихватише Јеремијин савјет, истичући сурове поступке Турака, о чему говори један дио писма који су Жупљани заједно са Озрнићима и Бршњанима послали средином 1809. године Петру I Петровићу. Наводимо неке од ријечи из писма: „[...] Убили су нам два игумана на вратима цркве, убили су кнеза Ђуровића из Риђанах и кнеза Матијашевића из Драговољића, и остале наше браће немамо хесапа. Но, али би ваљана човјека и прикладна момка, или јунака све убише, коње и волове и остали мал узеше а наше оружје отеше а нас на ништа и без ништа оставише. Убише нам кнеза Зана и Богића Костића, Стојана Машнића са сином, Божа Павловића и друге. И све то ћасмо трпјети, али не могасмо што нам цркве порушише, дјецу силом потурчише, и жене наше за живијех мужева узимаше“ (Шобајић 1938: 106). Из дијела писма да се запазити кроз какве је невоље пролазило становништво ових крајева, али никад није клонуло духом, не напуштајући борбу за слободу.

Српски устаници били су упознати са устанком Жупљана и других племена. У једној поруци од 27. августа 1804. године пише: „[...] љубезна наша браћо па ето сад је вријеме и случај да се и ви ослободите заједно са нама“ (Вукићевић 1912: 24). Жупљани у устанку 1803. нијесу се ослободили Турака и припојили Црној Гори. Ратне сјекире нијесу закопали до 1819, кад је на заузимање Петра I дошло до неког помирења и коначног прогонства из Жупе.

Чувши за протјеривање Веризовића из Жупе, Петар I Петровић посавјетова Жупљане да турску земљу подијеле Требјешанима. Нико га не послуша, осим Требјешанина Ђока Војводића, који се са својих пет синова настани у жупско село Југовиће.

Негдје до друге половине XIX вијека Жупљани су били у присној вези са Црногорцима и сусједним херцеговачким племенима. Међутим, од склапања мира 1819. нијесу имали жешћих борби са никшићким Турцима. То вријеме је опјевано у жупском колу:

„Учини ми да се народ
Опет на дом савит' може,
Па да мирно на огњиште
По злу своме ватру ложе.“

Кад је Омер-паша Латас ударио на Црну Гору 1852. године, књаз Данило пошаље у Жупу брата Мирка и два рођака да организују одбрану Жупе, пошто се претпостављало да ће преко ње бити главни напад на Црну Гору. Војвода Мирко са двојицом рођака, Шогом Николићем, Новицом Церовићем, Ивом Ђоковићем и неколико племенских првака затвори се у ма-

настиру и упусти се у неравноправан бој са шеснаест батаљона редовне турске војске и четири хиљаде башибозлука, који су надирали уз ријеку Грачаницу. Турци спаљују овај храм, али се браниоци вјешто искраше кроз турску ордију и пређоше у манастир Острог. Од свих бранилаца највише се истакао храброшћу Иво Ђоковић. Приповиједало се да су браниоци манастира приликом пробоја заборавили Миркова коња Брњаша, па се Иво Ђоковић морао враћати по њега. У епској пјесми *Турски удар на Жупу* 25. и 26. децембра 1852. године овај догађај је опјеван овако:

„Тада паше на ноге скочише,
су три стране Мирку ударише,
Реиз-паша на велика врата,
а Ибрахим, на велику кулу,
гдје бијаху оба Петровића,
па велику штету учинише,
посјекоше три добра јунака:
од Његуша петра барјактара,
и Вуксана кнеза од Роваца,
Ђока луда Војводића Ива.“

Ова борба обезбиједила је Жупљанима ближу везу са Црном Гором, док јој се није коначно припојила 1859. године, последице чувене битке на Граховцу 1858. године. Турци су се дуго супротстављали да се Жупа припоји Црној Гори, али озидана караула Волтица је пресудно утицала на Међународну комисију да 1854. године донесе одлуку о присаједињењу Жупе Црној Гори. У Херцеговачком устанку (1861) борило се двадесет пет Жупљана за ослобођење патеничког херцеговачког народа. У чувеној бици у Дуги крвавој, поновни Омер-пашин напад на Црну Гору (1862), изгинуло је више Жупљана, на чијем је челу био сердар Шого Николић, који је био тешко рањен.

Већи број Жупљана истакао се јунаштвом у ослободилачким ратовима Црне Горе (1876–1878). Изузетну храброст испољили су у чувеној бици на Вучјем долу (1876), под вођством Јефта Николића. Црногорски владар Никола у својим *Новим колима* одао је признање жупским ратницима овим стиховима:

„На До Вучи сабаља су
Понајвише уграбили;
Гдје је било стани-пани
Свуда су се намјерили.“

Жупско-луковски батаљон намјерио се на ђачку чету, будуће турске официре и у снажном налету их ликвидирао. Од њих су Жупљани и Луковци заплијенили више сабаља (13) од било ког црногорског батаљона. У овој бици Жупско-луковски батаљон је остао без 77 бораца. Исти батаљон, под командом Јефта Милетин Николића, истакао се у борбама за ослобођење Никшића, посебно заузимањем Џидића куле.

Ратови од Бојане све до Дрине

*О гњијездо јуначке слободе,
често ли те Бог нагледа оком,
много ли си муке пренијело,
многе ли те чекају побједе!*

Велики допринос Жупљани су дали у борбама од Скадра до Вишеграда, на Брегалници и Говедарнику. У балканским ратовима погинуло је осамнаест Жупљана. На крвавом Гласинцу изгинули су многи Жупљани. Учесник ове битке Петар Ђоковић написао је пјесму у којој је изнесена туга за погинулим саборцима. Ево једног одломка из пјесме:

„Кад се жупско коло хвата,
Нек се сјети свога јата
Из прошлости и ратова,
Погинулих соколова.
Сјећаш ли се, српска вило,
На Гласинцу, дугом пољу,
Гледала си браћу милу
Како живот драги дају
У посљедњем издисају.
Јеси л' гдјегод близу била
Са лијева бојна крила,
Гдје нам паде сабља бритка
Славна млада поручника
Ђоровића јест Милана,
Који први тога дана
Сабљу трже из корица
Па пред стројем јединица
Не хтје витез нигдје стати,
Официр га Јован прати [...]“

У Првом свјетском рату погинула су 63 Жупљана. Међу њима су и два Радуловића – Јован, официр, и Милан. Након одступнице српске војске и капитулације Црне Горе, настала је нечувена окупација од аустроугарске војске, праћена даноноћним убиствима, пљачкањем, паљевинама и одвођењем у концлогоре. Глад, болест и немаштина били су свакодневна појава. Смрт такође. Умирала је старија чељад и онајвише дјеца. Да би зло било веће, по шумама се одмећу мање групе људи, познати под именом комити, симпатизери режима краља Николе и борци за самосталну Црну Гору. Комити су имали свакодневне конфликте са аустроугарским војницима и појединцима који су шуровали са окупатором. Након уједињења 1918. године и у Жупи је дошло до политичких превирања. Незадовољни овим чином, бројне жупске породице одмећу се у комите да с пушком у руци бране ставове сепаратне Црне Горе. Жупски комити, заједно са комитима из Роваца,

Страшеvine и Озрнића, организовали су оружани напад на Никшић 1918. године, који због лоше организације није успио.

Супротно комитима, присталице уједињења, звани бјелаши (своје прогласе штампали на бијелом папиру), организују поход на Жупу против зеленаша (прогласе штампали на зеленом папиру). Настају крвави обрачуни са комитима. Присталице уједињења су 1919. организовали двије запаженије акције против комита. Послије 1924. године извршен је коначан обрачун са комитима. Међутим, обрачуни између бјелаша и зеленаша оставили су дубљи траг у Жупи.

Жупа и Жупљани су дали свој велики допринос у борби за ослобођење од фашистичког непријатеља (1941–1945). Многи од њих су положили своје животе и за једну и за другу стану – страну четника и страну партизана, из чијих је редова проглашено шест народних хероја.

Жупљани по бијелом свијету

Велики број породица из Никшићке Жупе иселио се на разне стране свијета, понајприје у Потарје и Полимље, онда у Рашку област и Стари Влахи, затим у Босну, Далмацију, Лику и Банију, гдје и данас живе породице: Билбије, Бандићи, Каназири, Кошутући, Никшићи, Чавке и Чубре. Више братстава из овог племена примило је католичку вјеру, посебно у Далмацији, Херцеговини, Банији, Кордуну и Лици; као и мухамеданску у Рашкој, Рожајима и Штавици.

Из породица Жупе и Роваца изњедрио се импозантан број знаменитих личности. То су: Симо Милутиновић Сарајлија, пјесник и претеча српских романтичара; хаџи-Милентије Никшић, Петар и Стеван Добрњац, те Петар Николајевић Молер – Карађорђево војводе; владика Јања, обновитељ манастира Жиче; Миливоје Блазнавац (Петровић), официр и државник, ађутант кнеза Александра Карађорђевића, министар војске и предсједник владе; Миша Анастасијевић, „капетан дунавски“, па му је отуда остало име Капетан Миша, даривао „свом отечеству“ данашњу зграду Ректората Универзитета у Београду, због чега је названа Капетан Мишино здање; хаџи Рувим, архимандрит манастира Боговође, посјечен у чувеној сјечи кнезова, познат као сликар и даровити дуборезац; Карађорђево жена Јелена, од лозе Јовановића из Маслошева; жена Милоша Обреновића, књегиња Љубица, од Вукомановића; краљица Драга Машин, од Луњевица; преци Јована Скерлића; Степа Степановић, истакнути војсковођа, војводе српске и југословенске војске, патријарх Варнава, Матија Бећковић и др.

Отргнуто од заорава

„Би ли знала б'јела вило,
Зашто ми се ражалило,
Гледајући пуста села,
Па ме туга обузела.
Нема пјесме к'о некада,
Ни чобана, нити стада,
Нит' се чују двојенице,
Нити мељу воденице.
Нема свата на коњима,
Ни оваца на пољима.
Нема рала ни волова,
Ни пружина ни торова;
Нит' се више камен баца,
Нит' коначи код оваца;
Нит' се пије с каменица,
Нит' се пише ћирилица.
Нити има сњежаница,
Ни сплетених плетеница,
Ни игара као прије
Ни здравица сватовскије.
Нема прела ни сијела,
Ни сукненог одијела.
Не преде се више пређа,
Нит' се зида сувомеђа.
Нит' се момци клиса дижу,
Нит' солила овце лижу.
Нема лучца тисовога,
Ни ибрика бакренога,
Ни огњишта ће се ложи,
Нит' се славе свеци божи.
Не вата се коло више,
Нити ико пером пише.
Нит' чактари одлијежу.
Не пије се медовина,
Нит' се груша грушавина,
Нити више клече ђаци,
Ни у kotaц блеје јањци,
Нит' из јаме снијег вади,
Нит' ко ручно ковчег гради.
Нема љеба испод сача,
Ни сукненог покривача,
Ни мастила ни перница,

Нит' се пије сњежаница.
Нема више жетелица,
Нит' се ручно шага штица.
Нема плоча ни чавала,
Ни ракије из Конавла,
Ни столица трonoжаца,
Нит' решето млада баца;
Нит' с' у цркву ко вјенчава,
Нит са снахом ђевер спава.
Нема више накоњчета,
Нит' у селу има кнета,
Ни гурбета по селима,
Нит' се оре с воловима.
Нема кладње нити снопа,
Ни на крсној слави попа,
Ни казана са два ува,
Нити пољак поља чува,
Ни шпорета босанскије,
Нит' се више прстен крије.
Нит' сукнене има торбе,
Ни тавана изнад собе,
Нити више младе дворе.
Не поштује нико Бога,
Не признаје ближњи свога.
Не посте се Часни пости,
Нит' на конак доде гости.
Нема свата долибаше,
Нит' ко голо кљусе јаше.
Нит' се крпље обувају,
Ни торови претурају,
Нит' сватовски коњи вежу,
Нит' се дижу у цик зоре.
Нит' се пере на ријеку,
Нит' шјекиром дрва с'јеку.
Нема крста на гробове,
Нити шиндре на кровове.
Нема више најамника,
Нити коња седланика,
Ни имена старинскије,
Нит' се више жито сије [...]"

Овакву врсту стихова (чуо их и записао потписник овог текста на Видовдан 2008. године у Никшићкој Жупи), стварају (не)писмени људи ослањајући се на народну књижевност као на своје једино непресушно вре-ло. Народни пјесник је свјестан умјетничке вриједности књижевног текста

који пише, али није имао свијест о његовом друштвеном значају. У писму Јакобу Гриму, Вук Стефановић Караџић је народног пјесника представио овако: „Срби још не познају вредност својих песама [...] у мом присуству говорили су Милошу да моје сакупљање песама није ништа друго до спрдња и беспослица“. Вук даље каже: „Овакових пјесана ја бих могао и више овдје додати, али се бојим да и ово не буде много и да ми какав од нове моде Сербљин не рекне: *Гле шта је овоме на ум пало те сљепачке пјесне из-даје*“ (из предговора *Пјеснарице* из 1814). „Зачудо је да у народу нико не држи за какву мајсторију или славу нову пјесму спјевати, и не само што се тим нико не хвали, него још сваки (баш и онај који јест) одбија од себе и каже да је чуо од другога“ (Предговор првој књизи *Српских народних пјесама*).

Непознати аутор, вјероватно из Жупе, изражавајући жал за свим оним што је некад било а данас га нема, није знао да цијени написано, занесен напретком културе која је прекрила све оно што је било до јуче. Тај велики пјесник није ни помислио да тако неважна ствар, ова пјесма до јуче ничија а данас свачија, може свакога освојити. Овај анонимац, као и Вишњић и Колашинац Старац Милија, није слутио значај свога стваралаштва. Сигурни смо да није видио никакву корист нити било које друштвено признање. Објављивање ових стихова анонимном аутору доноси велико признање а објављивачу изузетну част.

Извори и литература

- Кљајевић 2007: Б. Кљајевић, *Плеће Никшићу у српству*, Рума: Српска књи-га.
- Лубурић 1930: А. Лубурић, *Дробњаџи плеће у Херцеговини*, Београд: Српска краљевска академија.
- Лубурић 1935: А. Лубурић, *Плеће Никшићи*, Цетиње: Зетски гласник.
- Маројевић 1985: Р. Маројевић, *Жупа Никшићка*, Никшић.
- Пековић 1974: М. Пековић, (1974). *Никшићка Жупа*, Београд.
- Петровић 1989: Н. Петровић I, *Цјелокупна књижевна дјела*, Никшић: Уни-верзитетска ријеч.
- Тирол 1973: Д. Тирол, *Казивање старих Трбјешана*, приредио Брако Павић-евић, Никшић.
- Ускоковић 1924: Р. Ускоковић, Исељени Никшићи, у: *Зборник радова по-свећен Јовану Цвијићу*, Београд.
- Шакотић 1996: В. Шакотић, *Никшић у Књажевини (краљевини) Црној Го-ри*, Никшић.
- Шобајић 1938: П. Шобајић, *Оногошт (Никшић)*, Београд.